

М. Юревич, канд. філол. наук

**Тема Коліївщини в польській літературі до появи
Шевченкових "Гайдамаків" (1841)**

Жахлива трагедія Коліївщини завдяки якомусь незрозумілому капризові історії стала улюбленою темою польської літератури. Про неї розповідають "поєми", скомпоновані очевидцями подій, гайдамаки фігурують у багатьох творах XIX сторіччя, що належать таким авторам, як Я. Камінський, С. Витвицький, С. Яшовський, С. Гоцинський, М. Сухоровський, О. Гроза, М. Чайковський, Л. Семенський, М. Грабовський та ін. Гайдамаки для цих авторів є вдячними постатями, яких вимагає поетика романтизму, а сам гайдамацький рух для них є лише звичайним бунтом темного поспільства, роз'ятреного агітацією злочинних елементів, або провокаційною політикою православного духовенства та російського уряду. Важко знайти безсторонній погляд на

взаємовідносини селянства і поміщицтва, що є суб'єктом і об'єктом подій.

Перші твори польських письменників на цю тему були досить схематичними, значною мірою як данина літературній моді на твори історичної тематики під впливом "розбужденого національно-історичного духа на поч. XIX в. в Польщі" [4, 5]. Це драма Я. Камінського "Helena, czyli Haidamacy na Ukrainie", дії якої автор переніс з Італії на Україну, в часи Коліївщини. Гайдамаки у цих творах – однозначні розбійники та лиходії.

Без всякого з'ясування мотивів Коліївщини, а тільки як вибух злочинців уявляє її собі й поет С. Витвицький:

Hej! Za siekiery, za noże!
Dwory w popiołach zawalić,
Lachów, Żydów w Imię boże
We krwi topić, w ogniu palić.

А. Міцкевич досить негативно висловився про ці твори.

У 1826 році у Львові вийшла поема С. Яшовського "Haidamacy". Гайдамаки й запорожці для нього – одне й те саме. Головний герой – Стефан, благородна душа серед гайдамаків, рятує дочку польського гетьмана від розбійників. Ця тема була на той час модною, "сенсаційною" – виявлення благородних душ між опришками [4, 8].

Найоригінальнішим серед численних попередників Шевченкових "Гайдамаків" на полі "гайдамацької" літератури є "Zamek Kaniowski", віршована повість поета польсько-української літературної школи Северина Гошинського [ГГ, 77].

"Zamek Kaniowski" (1826 – 28 pp.) з'явився, можна сказати, як вибух бомби. Все в ньому було незвичайне. Загальна композиція нічого спільного не мала з класичними поетичними стереотипами. А головне, – зміст, персонажі. І тим більше рядовому читачеві здається дивним і незрозумілим те, як може поет-поляк з таким майже епічним спокоєм оповідати про жорливу розправу повсталого хлопа над представниками польського шляхетського суспільства.

З приводу Z. K. з'являються критичні відгуки в польських і російських періодичних органах і всі вони вишукують стилістичні, композиційні чи ідейні вади в творі. Перший, можна сказати, позитивний присуд належав бійцеві польського романтизму, видатному критикові Маврикієві Мохнацькому, що присвятив творові кілька номерів "Gazety "Polskiej" за 1829 рік. Пізніша критика (Грабовський, Тишинський) з деякими застереженнями включила Z. K. у прибутковий фонд польського нового письменства [2, 78].

Z. K. історична доля судила стати також за гасло часу в справі польсько-українських ідеологічних взаємовідносин у XIX сторіччі. Він є початком ревізії старих безпідставних поглядів експлуаторської шляхти на Правобережну Україну, як на звичайну польську провінцію, а

на український народ як на звичайне хлопство, що легко вибухає повстанням проти справедливого ладу лише під намовою злочинних індивідуальностей, яких так багато вештається в степах і поміж людом.

С. Гоцинський був сином панського слуги, що бачив злидні своєї родини й сам натерпівся їх удостач. І, незважаючи на шляхетський титул, майже перебував із селянською верствою, їхні інтереси й болі могли бути для нього найбільш зрозумілі й близькі. Адже треба було мати якісь органічно-психологічні потреби, щоб поетові-поляку об'єктивно змалювати криваві події польсько-української історії [2, 82].

Сюжет З. К. має історичне підґрунтя, однак очевидно, що з документальними джерелами автор знайомий не був. У творі немає хронологічної відповідності між окремими моментами Коліївщини. З. К. є плодом чистої фантазії, що базується лише на українському фольклорі.

Сюжетна лінія твору побудована на історії нещасливого кохання отамана надвірних козаків Небаби до козачки Орлики, яка внаслідок підступу була змушена одружитись з управителем канівського замку. На тлі цієї особистої драми змальоване і суспільні настрої. У місті Каневі населення хвилюється, одержуючи повсякчас нові відомості про наближення гайдамаків. Отаман Швачка із загonom перейшов річку й отаборився поблизу міста. Козак Небаба, переповнений жагою помсти, опиняється у таборі Швачки і очолює похід на Канів. Однак загін потрапляє у засідку до польської військової частини, що йшла на допомогу до Канева. Орлика з відчаю вбиває ненависного чоловіка, і в цей час до замку вриваються гайдамаки на чолі із Швачкою. Завершується твір не менш трагічно – Орлика й гайдамаки гинуть під руїнами палацу.

Серед творів подібної тематики твір С. Гоцинського вигідно вирізняється тим, що в загальній романтичній композиції своєї повісті поет зумів кількома влучними мазками відобразити те справжнє історичне соціальне тло, що було передумовою трагічних наслідків. Ось причини повстання за словами Небаби:

Komu różgami ojciec zasieczony,
Czyja się panu podobała żona,
Komu najmilsza córka pogwałcona...
Kto w pańskim rano umierał więzieniu,
Że jak pies podły o głodzie i zimnie
Dla usług jego przemarnował lata
Kogo najdroższa boli przez to strata,
Kto chce odemścić te krzywdy, te zbrodnie
I tylko sobie odsad żyć swobodnie [2, 89].

Прототипом отамана Швачки у творі була реальна історична особа. До цього імені автор додає м. і. таку історичну довідку: "Це справжнє прізвище Канівського міщанина, який там очолив повстання в 1768 році".

Деяка, принаймні зовнішня, схожість спостерігається у Швачки С. Гоцинського з історичним Микитою Швачкою.

Із народної пам'яті позичає Гоцинський один цікавий епізод, що спостерігається в різній трактовці майже у всіх письменників гайдамаччини – це посвячення ножів:

"Nóż to doświadczony,
I poświęcony i dobrze ostrzony..."

Небагато сказав поет, бо його метою було зобразити любовну історію на тлі подій Коліївщини. Але й сказаного про історичні події досить, щоб розглядати З. К. окремо від іншої польської творчості на цю тему [2, 89].

Професори Арабажин і Дашкевич звернули увагу на вплив З. К. на Т. Шевченка. Зокрема, проф. Дашкевич указує чотири лінії, в яких збігаються "Гайдаки" Т. Шевченка з твором С. Гоцинського:

в обох чується стогін українського народу;
драматизм дії спостерігається в З. К., але не з такою силою, як у Т. Шевченка;

помітно вплив на Т. Шевченка в тому, що разом із загально-народною помстою зв'язано помсту за особисту кривду;

подібність елегічних картини в обох творах, як, напр., останній акорд З. К. – "Mijają lata, z latami zdarzenia" – відповідає своїм елегічним смутком Шевченковим – "Гомоніла Україна, довго гомоніла" й останнім словам – "З того часу на Україні жито зеленіє".

Можливо також, що близькість деяких композиційних моментів є наслідком того, що обидва поети давали трактовку любовного сюжету в плані байронівської поетики в ліро-епічному жанрі і з славетною тріадою, при чому антагоніста в Т. Шевченка (у відносинах Галайда-Оксана) заступає весь шляхетський лад. Байронівською поетикою пояснюються, безперечно, і часті ліричні відступи в обох поетів, а місцевим патріотизмом елегічне співування України.

Звичайно, могло трапитись, що Т. Шевченко прочитав у 1829 чи 30 році під час перебування у Вільні чи Варшаві цей твір молодого польського письменства. В такому разі про З. К. доведеться сказати, що він навів Т. Шевченкові певний сюжет (любовну історію) і проказав випробувану композиційну схему. Не можна не підкреслити громадської ваги цього твору. Адже він сигналізує, що прогресивна частина польської інтелігенції України починає усвідомлювати соціальні кривди українського селянства [2, 90].

Безпосередньо за поемою Гоцинського з'являється у 1832 р. з друкарні П. Піллера мелодрама М. Сухоровського "Wanda Potocka czyli schronienie w lasku ś. Zofii...". Автор наголошує на історичності головних осіб мелодрами. Історія про напад на Львів гайдамаків, перевдягнених у конфедератів і їх чудесне викриття дівчиною Вандою – дочкою Потоцького. Але цікавим є дух цієї мелодрами. Ось як промовляє один з гайдамаків, розповідаючи історію новоприбулих до гайдамацького

табору: "Każdego z nich rozpacz tu przywiodła. Temu tu wydał dziedzic najpiękniejszą część ziemi, którą jego ojciec, dziad i pradziad uprawiał... Tego tu... podobny los spotkał: chciał się ożenić, lecz dziedzic czyli raczej zastępca jego nie zezwolił na prośby górala... wydarto mu i zhańbiono narzeczoną, która go nad życie kochała..." I dali u промові їхнього отамана Швачки: "...Mamy ż długo jeszcze w ciemnej pogrążeni doli o głodzie i o chłodzie pracować jak niewolnicy i krwią rozpywać się nad nieswoim snopem, a potem płakać i narzekać pod skopconą strzechą... Nie! Przenigdy, dosyć tej niewoli!" [4, 11].

Навіть національного забарвлення гайдамачина не має – вона горне до себе всіх покривджених без різниці національного походження. До неї пристають мазури й краков'яки, які збратані спільними кривдами з українцями, співають разом:

Wiwat, nasza przyjaźń stara:

Polak, rusin, jedna wiara!

Співають польські пісні в суміш з українськими, танцюють коломийку, полонеза, мазура, краков'яка, в діалогах – змішана польсько-українська мова. Драма Сухоровського була написана у перший період після невдачі польського повстання 1830/1 року. Хвилі нових революційних конспірацій у Галичині, ініціаторами яких були учасники повстання, мали на меті підготувати простий народ до загальнонаціонального об'єднання в ім'я сфальшованих історичних традицій.

Оповідання Л. Семенського "Wieś Serby" (1835) – історія ув'язнення Гонти в селі Сербях. Квінтесенція оповідання – у словах Гонти: "Ej Lachu, Lachu! Myłeś się w płaczu, kapateś we krwi, piekłeś się na węglach, a jeszcze grzechu nie odwyk! Miarka nie domierzyła się... Ale dojdą karby... odpłata krzywdę wymierz!" Л. Семенський, що рад був би побачити українське простонароддя в польському повстанні, бачив, що неможливим робить це польська шляхта. І щоб вразумити ту шляхту, вирішив її налякати, згадавши Коліївщину [4, 16].

М. Єзерський у поемі "Ukraina" (1837) теж говорить про хронічні тривоги шляхти. Розказавши, з якою радістю вітає українське село кожного разу появу лірника, як приязно його зустрічає насамперед молодь, він пише:

Takim się głosem stwarzec wkrada do ich łona,
Do ich serca tęsknoty rzucając nasiona.
Biada! Jeśli z tych nasion owoce dojrzeją,
Pewno świeże mogiły wkoło zczernieją...
...Do tej pory strach zniszczyć nie jest w ludzkiej mocy,
Co z baśniami wylęga każdej Wielkanocy.

Також ми не можемо не згадати твору М. Чайковського "Вернигора", який вийшов на еміграції в Парижі у 1838 році. Гайдамачину він вважає не народним рухом, а бунтом, розбоем, який, на думку автора, в деякій мірі був обумовлений недоліками тодішнього устрою: погане

адміністрування, діяльність єзуїтів, вплив п'явок, які присмокталися до адміністрації й до маєтків.

На еміграції багато хто брався за вирішення цього найболючішого питання польсько-українського співжиття в минулому. Деякі прогресивні політики вимагали зміни соціального устрою, щоб уникнути кривавих сутичок в майбутньому і реально об'єднати селянство із шляхтою для спільної національно-визвольної боротьби. Тому Чайковський також для свого першого великого твору "Wernyhora. Wieszczy Ukraiński" обрав цю ж тему про гайдамаччину та Уманський погром 1768 року, але вирішив він це питання в реакційному плані. Чайковський розповів про виникнення гайдамацького повстання, про окремі розгроми (Корсунь, Умань), про поразки та страти гайдамаків, а також про запорожців, їхні настрої та дії, про польських конфедератів, змальованих великими польськими патріотами. Свою розповідь автор веде просто, зрозуміло, цікаво, за традиціями обраної ним школи, тут він схожий на Вальтер Скотта й деякими частинами свого сюжету. Так у Чайковського змальовується громадянська війна, на тлі якої розігрується кохання двох молодих людей Магдаліни Хичевської та козацького отамана Некраси. Чайковський переслідував певну мету – передусім довести, що гайдамаччина – не народний рух, а потім змалювати образи дійсних польських патріотів, які гарантують майбутнє визволення Польщі. Ось його висновки: гайдамацький рух постав завдяки провокаційній діяльності російської імператриці Катерини II та православного духівництва; у повстанні брали участь селяни і козаки (тобто вільні селяни), а що ж до запорожців, то з них тільки незначна група на чолі із злочинним Железняком брала участь у погромах, інші рішуче висловлювали протест (як, наприклад, есаул Дудар), або ж провадили велику дипломатичну роботу з метою всенародного об'єднання для захисту держави від Москви (курінний отаман Січі Некраса). Своїм "Вернигорою" Чайковський викликав симпатії багатьох поміщиків до козакофільства, читач тепер жадав подібної історичної брехні.

Поема Ґрози "Pierwsza pokuta Żeleźniaka" з'явилася 1841 року. Вона має передмову і примітку вкінці тексту: "Nie sympatia do przedmiotu, lecz żywe opowiadanie starca, pasiecznika z Wierzbowieckiego futora... pobudziły mnie do napisania tej dumy...", що дуже нагадує певного роду виправдання. Очевидно, що поема зустрілася вже з якимись зауваженнями.

Суть поеми така. Як у раї пливла Максимова молодість, і майбутнє його чекало хліборобське, достатнє, безжурне.

I tak by było, gdyby nie wrogi,
Co za rodzinne przegnały progi;
...W chacie pan ojciec w ostatniej męce
Poopalane wyciągał ręce...
Na ziemi matka w skonaniu leży,

A z niej krew rzeką do progu bieży.

Далі – Максимова помста, покаєння, і знову вихід на терен Коліївщини. Отже, в поемі на спокійних, чесних людей (батьки Максима) нападає банда драбів (польські судді), влаштовує різню. Оскільки у поемі Гроза представив їх як розбишак, то розбишацтво Залізняка, що було вже актом помсти сина за батьків, мусить мати якийсь виправдання. Так, навіть Т. Шевченко не думав, пишучи про своїх гайдамаків. Але Гроза з плеч Максима всю провину скидає на плечі чорного крука – фанатичного монаха, таким чином він підносить до того розуміння Коліївщини, яке було в Т. Шевченка і П. Куліша і було результатом критичного погляду на минуле. Поема Грози з'явилася на півроку раніше за Шевченкових "Гайдамаків".

Отже, Коліївщина в польську літературу входить насамперед як сенсаційне явище під впливом гострого зацікавлення до подій недавньої історії (у Камінського і його послідовника Яшовського). З хвилиною, коли в Польщі суспільно-політичний інтерес бере гору над літературною модою, змінюється й інтерпретація подій Коліївщини в літературі, накладаючи на неї печать віри Поляків в український народ (Витвицький). Після упадку повстання 1830/1 рр. замість оптимістичної віри в український народ з'являються заходи залучення його демократично-революційною пропагандою, а в польській літературі Коліївщина стає виразником нових стремлень (Сухоровський, Семінський). Подальша фаза – це примирення двох народів у їхньому протистоянні. Цю дорогу мала вказати ревізія спільної історії, що ми бачимо у поемі Грози. Гоцинський – наймогутніший художник серед тих письменників, і його поема в найбільшій мірі є плодом об'єктивного переосмислення поляком причин трагедії 1768 року [4, 21].

"Болить серце, як згадаєш,
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти" [3, 92].

Ставлення широкої читацької польської публіки до "Гайдамаків" Т. Шевченка відбилосся в двох рецензіях одного автора в "Bibliotecz Warszawskiej", що заховався під літерою "f". Критик навіть Совинського називає апологістом Шевченковим в той час, як той безапеляційно засудив "Гайдамаків". Рецензент патетично запитує, до чого закликає український поет, і сам дає відповідь: "Бліднуть і тримтять наші уста як ми примусимо їх докладно перерахувати ті справи життя, до яких закликає Шевченко живучих. Ніж, головешка, річки горілки в суміш з річками крові" [1, 94]. Т. Шевченко – це хлопський Байрон, але перелицьований. У нього, правда, було багато сил, але він вибрав один шлях, легший, шлях Герострата. Як поет, він у минулому славить лише гайдамацькі погулянки; проповідує й тепер помсту, уважаючи її за шляхетство душі. Схарактеризувавши Т. Шевченка, як поета

душогубства, рецензент запитує після цього Совинського, "яким правом він став перекладачем цієї канібальської розмови духа, що їй ім'я "Гайдамаки". В другій своїй рецензії (на переклад Сирокомлі) "f" знов підкреслює, що Т. Шевченко більш ненавидів, як любив, а через те часто не вагався мачати пензля в крові, шукаючи тоді натхнення поза колом всякої дієвої правди, а навіть здорового розуму" [1, 94].

Жодні слов'янофільські настрої не могли привести польського читача до глибшого вникнення в творчість Т. Шевченка й примирити з ним. Цей момент настане тоді, коли саму Коліївщину, що є об'єктом Шевченкової музи, почнуть усвідомлювати, як таке історичне явище, яке трагічні наслідки мало для обох (і навіть трьох) національностей і яке виросло на ґрунті ненормальних соціально-економічних умов життя. Перегляд традиційних поглядів на Коліївщину почався серед деяких кіл польської еміграції, де навіть зорганізувався гурток "Громада Гумань", що визнавала помилки за польською стороною і зі свого боку намагалася їх усвідомити й спокутувати. Але широкого розповсюдження такий "гайдамацький" лібералізм, не мав, він тільки міг до певної міри сигналізувати можливість і справедливого ставлення до поета протилежної сторони.

1. *Гнатюк В.* Шевченко у стосунках з поляками // "Українська школа" в польському романтизмі / за ред. Ткачова С. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002;

2. *Гнатюк В.* Попередник Шевченкових "Гайдамаків" (нотатки з приводу століття "Zamku Kaniowskiego" Гоцинського) // "Українська школа" в польському романтизмі / за ред. Ткачова С. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002; 3. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. Т. 1. Поезія. – К., 1989; 4. *Щурат В.* Коліївщина в польській літературі до 1841 року. – Львів, 1910.